

Allan O. Hagedorff
fortæller til Else Cornelius

En meget jødevenlig ung dansker

Erindringer fra Nazityskland

GYLDENDAL

Allan Hagedorffs erindringsbok kom ut på forlaget Gyldendal i København i 2004. Omslaget viser et portrettbilde av Allan Hagedorff som den tyske kunstneren Wilhelm Lachnit malte i 1945.

En ”meget jødevennlig ung danske” i Leipzig

DET ER LITE som er kjent om de homoseksuelles faktiske livsvilkår hinsides forfølgelse og straff under nazitiden. Minnene fra dem som var med for over 60 år siden er derfor en viktig kilde til kunnskap og innsikt. Men det må ikke glemmes at minner alltid er selektive og kan være feilaktige. Historikere er nødt til å forholde seg til dette. De må forske videre i og rundt kildematerialet og prøve om minnene er ekte og følgeriktige. I tråd med dette gir den foreliggende artikkelen en med kritisk blick gransket beretning om en i flere henseender bemerkelsesverdig skjebne til en homoseksuell mann i nazitidens Tyskland.

Allan Hagedorff kjente en kald gufs nedover ryggen da han midt på 1990-tallet leste i den tyske romanisten Victor Klemperers dagbøker, bare kort etter at disse var kommet ut i bokform med tittelen *Jeg vil avlegge vitnesbyrd inntil det siste*.¹ Etter et møte med Ernst Neumark, sjefen for Jødernes Riksforening i Tyskland, hadde Klemperer (1881–1960) notert 18. desember 1944: ”I Leipzig satt det en meget jødevennlig ung danske, han hadde allerede sendt så mange småpaker til Theresienstadt at Gestapo hadde advart ham, han hadde nå tilbudt Neumark penger som han kunne anvende etter behag. Han,

Neumark, kjente mine vanskeligheter, om jeg ville ha litt av dem.”² Hagedorffs overraskelse over setningene er forståelig når en vet at den omtalte ”meget jødevennlige unge dansken” ikke var noen annen enn nettopp han selv. Tidlig på 40-tallet het det seg regelmessig i *Der Stürmer* og andre nasjonalsosialistiske blader at den som hjalp jøder, selv skulle behandles som en jøde. Hagedorff kunne også selv lett ha blitt et offer for forfølgelse. I slutten av 1944, da Klemperer satt i Dresden og nevnte tilbudet om hjelp han hadde fått, bodde han riktignok ikke i Leipzig lenger, men i Greppin, en liten landsby fire mil nord for byen. Men hadde Klemperers dagbøker falt Gestapo i hendene, ville det ha vært lett å identifisere ham likevel. Siden den annen verdenskrigs utbrudd var det bare få dansker som offisielt var registrert i Leipzig og omegn.³

Det som hadde ført Allan Hagedorff til Tyskland et par år tidligere, var ikke politikken, men kjærligheten. At han var forelsket, oppga han også som grunn da han i 1942 søkte på en stilling som bokhandler i Leipzig på den tyske arbeidsformidlingen i København. Det han imidlertid fortiet da, var at han hadde forelsket seg i en mann: Fritz Hartmann (1909–1977) fra Düben i Sachsen. Hagedorff hadde møtt ham i Dresden et par år i forveien, da han under utdannelsen sin arbeidet som volontør i byens renommerte Adolf-Urban-bokhandel. En dag i 1937 kom Hartmann i butikken og ble ekspedert av Hagedorff. Da han hørte at ekspeditøren hadde aksent, spurte han hvilket land han kom fra. Hagedorff svarte som sant var at han var dansk, og allerede neste dag kom Hartmann i butikken igjen og kjøpte en tysk–dansk ordbok. Denne ordboken la grunnlaget for et nært og livslangt vennskap, som først tok slutt da Hartmann døde i København 40 år senere. Det skulle imidlertid gå mange år før de to vennene fikk bo sammen og ikke måtte være redde for mistenkelige myndigheters og naboers etterforskninger. Ikke bare i Hitlers

Tyskland var en avsløring som homoseksuell forbundet med den aller største fare for at man led den ”sosiale død”, om det ikke gikk verre.

Første møter med Tyskland

Allan Hagedorffs opprinnelige navn var Allan Olaf Hansen. Han ble født 14. desember 1916 i København, og etter den rådende språkbruken i Det tredje rike var han og hans tre år yngre bror ”kvartjøder”.⁴ Foreldrene til deres jødiske mormor, Sophus og Sophie Levin, hadde vært innvandrere nettopp fra Tyskland. I familien hørte det derfor til god tone å snakke tysk. Allan Hagedorffs far, grosserer Olaf Fabricius Hansen (rundt 1886–1930), hadde dessuten arbeidet for Rockefeller-Company i Hamburg rundt 1910, kort tid før han traff sin senere kone. Moren Helga Henriette Hansen (*1886) oppholdt seg flere ganger i Berlin hvor hun deltok i byens utsvevende nattelig i de ”gylne 20-åra”. Hun var venninne med den tyske fallskjermhopperen Charlotte Triebner fra Hamburg, den østerrikske chanson-sangerinnen Greta Keller (1903–1977) og den danske filmdivaen Asta Nielsen (1881–1972) som alle bodde i Berlin. Derfor kom det knapt overraskende at Helga Henriette Hansen etter ektemannens tidlige død i 1930 forelsket seg nettopp i en lege fra Berlin. Han het Hagedorf, og det var hans navn hun og de to sønnene hennes ”kjøpte” mot et gebyr på 4,- kroner på personalhistorisk institutt i København 8. mars 1935. Den danske navneloven fra den gang oppmuntret direkte til å legge fra seg gjengse familienavn som Hansen, Jensen og Madsen. Uklart er imidlertid om og hvor lenge legen Hagedorf og Helga Henriette Hansen også var gift. Allan Hagedorff hevdet i sine erindringer at de to ble borgerlig viet av byfogden i Berlin Wilmersdorf og at de skiltes på grunn av problemer

i forbindelse med de tyske raselovene fra september 1935. Fram til i dag har det imidlertid ikke lyktes å oppspore noen lege ved navn Hagedorf i de historiske adressebøkene for Berlin og omegn.

Da Allan Hagedorff var 16 år gammel, besøkte han ”die Asta”, som stumfilmstjernen Asta Nielsen het for sine beundrere, i Berlin for første gang, og han ble imponert av den luksusen hun omga seg med. Men den fikk ham også til å åpne øynene for skyggesidene i datidens Tyskland. I Berlin vrimlet det fortsatt av krigsinvalider: blinde, enarmede og enbeinede tigget på gatehjørnene, og foran bakeriene dannet det seg lange køer. 1936 var Allan Hagedorff i den tyske rikshovedstaden på ny. Denne gangen var anledningen for opphodet de olympiske lekene som fant sted her. Og nå opplevde han Berlin som en blomstrende og pulserende metropol. Men selv om han nærret beundring for det store nabolandet i sør, var han langt fra naiv eller politisk uvitende. Den voksende antisemittismen i Det tredje rike viste sitt stygge ansikt også for ham, om enn ikke i selve den tyske rikshovedstaden. På veien fra Stettin (i dag Szczecin) til Berlin registrerte Hagedorff mange forbudsskilt for jøder.

Og hvordan nazistene behandlet homoseksuelle, visste han siden den såkalte Röhm-putsj i juni 1934. På hjemveien fra en sykkeltur til Brocken leste han i en avis om ”de lange knivers natt” – som mordaksjonen ble kalt på folkemunne. Over 80 personer ble offer for den. Blant de mest prominente var de to homoseksuelle SA-førerene Ernst Röhm og Edmund Heines, og aksjonen ble senere foranledningen til at nazistene skjerpet den tyske straffelovens § 175 i 1935. Fra da av var ikke bare ”samleieliknende handlinger” mellom menn straffbare i Tyskland, men enhver handling som kunne vurderes som seksuell. Til og med harmløse berøringer og blick kunne nå føre til forfølgelse. Allan Hagedorff skrev selv at han allerede som 16-åring var klar over sin homoseksualitet: ”Det har aldri vært belastende for

mig at være homofil, heller ikke i de meget unge år. Det var ikke den store ulykke, som det desværre var for andre.”⁵ Dette er troverdig, men når han skriver at den tyske ”homo-paragrafen” § 175 fra 1871 verken ble anvendt i keiser-tiden eller i Weimar-republikken, må dette sies å være vrøvl.⁶ Heller ikke før Hitler var homoseksualitet i Tyskland formelt akseptert, og noen rettssikkerhet for homoseksuelle fantes ikke – til tross for den blomstrende homo-bevegelsen i Weimar-republikkens dager.

I tillegg til moren var det to andre personer som banet veien til Tyskland for den unge Allan Hagedorff: onkelen Eric Fabricius Hansen og bokhandlerfruen Mia Schou. Fra tidlig på 30-tallet bodde Allan Hagedorff hos sin onkel, og i hans hjem var det tradisjon å snakke tysk en kveld i uka. Mia Schou, som var gift med den bokhandleren Hagedorff gikk i lære hos fra 1931, var fra Berlin. Med Hagedorff snakket hun alltid tysk. Men tidlig på 30-tallet sto også den tyske vitenskapelige litteraturen sterkt i Danmark, iallfall når det gjaldt temaet homoseksualitet. Etter at Allan Hagedorff hadde lest Magnus Hirschfelds brosjyre *Det tredje Køn*,⁷ sto det klart for ham at det var i Tyskland han ville arbeide som volontør.⁸

Ut i verden

Takket være et reisestipend kunne han begynne å arbeide i Adolf Urban-bokhandelen i Dresden i juli 1937. På dette tidspunktet visste han allerede at han skulle skifte til den berømte kommisjonsbokhandelen Koehler & Volckmar i Leipzig et snaut år senere, og etter et seks ukers opphold der skulle han fortsette utdannelsen i bokhandlene Messagerie des Livres i Paris og Foyle's i London. Da han vendte tilbake til København, fikk han med disse internasjonale erfaringene en stilling i Danmarks eldste bokhandel, hos C.A. Reitzel,

grunnlagt i 1819. Arbeidet hos Reitzel likte han godt, for til forskjell fra de aller fleste andre bokhandlere i hjemlandet var Reitzel en riktig bokhandel og solgte ikke pinner, brevpapir, servietter, frimerker og toalettpapir i tillegg til bøker. Til kundekretsen hørte dessuten eliten blant de lesende københavnere, blant dem kongeparet og forfatteren Karen Blixen (1885–1962).

I slutten av 30-åra møtte Allan Hagedorff den landflyktige østerrikske psykoanalytikeren Wilhelm Reich (1897–1957), og han begynte å vanke i et storbypreget opplyst miljø der han oppsøkte de danske kunstnerne og homoseksuelles stamkafeer.⁹ Men hans personlige situasjon forverret seg drastisk da han kort etter tyskernes innmarsj i Danmark 9. april 1940 ble innkalt til siviltjeneste. I tillegg til 45 arbeidstimer som bokhandler kom nå 30 timers nattlig patruljetjeneste. Da var det et lykketreff at han fikk et brev fra sin tidligere arbeidsgiver i Dresden om at de ville ta imot ham med åpne armer dersom han ville vende tilbake. I Dresden hersket det mangel på personale siden den annen verdenskrig var brutt ut i september 1939. For Hagedorff var dette et fristende tilbud fordi det gjorde det mulig for ham å se Fritz Hartmann igjen, noe han hadde lengtet lenge etter. Siden Hartmann hadde åpnet en kino med rundt 500 sitteplasser i landsbyen Greppin i nærheten av Leipzig, var han som alle andre kinoeiere i Det tredje rike blitt erklært som ”uunnværlig”.

I november 1940 forlot Allan Hagedorff Danmark. I Berlin gjennomgikk han først en operasjon hos en plastisk kirurg som Asta Nielsen hadde anbefalt ham.¹⁰ I Dresden fulgte han så et kurs for å ta den tyske bokhandlermedhjelper-eksamenen. Det dertil nødvendige ”arierbeviset” skaffet hans mor i København ham. I Dresden ble Hagedorff etter egne utsagn fremfor alt kjent med mennesker som hadde en avvisende holdning til det nasjonalsosialistiske regimet. Eierne av Adolf-Urban-bokhandelen skulle til og med ha befunnet seg i ”fa-

resonen" fordi det var allment kjent at de ikke hadde nazisympatier. Likevel var det nettopp her Hagedorff møtte den norske nazisten Marie Hamsun (1881–1969), kona til forfatteren og nobelprisvinneren i litteratur Knut Hamsun, som arbeidsgiveren hans hadde invitert til å holde en opplesning våren 1941.

Den som skulle spille den mest avgjørende rollen for Allan Hagedorffs videre utvikling i Tyskland, var bokhandlerkollegaen dr. Heinrich Kretzschmar (født 1916–1990). Kretzschmar var egentlig jurist, men siden hans mor var gift med dr. Ernst Neumark (1888–1950) i annet ekteskap, gjaldt han som "jødisk beslektet" og fikk ikke lov til å praktisere som advokat i Det tredje rike. Han var som Hagedorff homoseksuell og hadde et hemmelig forhold til en tsjekkisk tvangsarbeider.¹¹ Gjennom Heinrich Kretzschmar fikk Allan Hagedorff vite om de såkalte "jødehusene" i Dresden, hvor jøder og "ariere" som hadde inngått "blandingsekteskap", måtte bo i svært kummerlige og trange kår. Kretzschmar var godt orientert om forholdene i disse husene gjennom sin stefar Ernst Neumark som nazistene hadde tvunget til å fungere som tillitsmann i Jødernes Riksforening i Tyskland for distriktet Dresden. Gjennom Kretzschmar og Neumark hørte Hagedorff også om mennesker som ivret etter å hjelpe nødstedte jøder. Blant dem var en viss engelskfødt "fru Brendel". Hun hadde før gitt engelskundervisning til jøder som var villige til å utvandre. Ved nazistenes maktovertakelse i 1933 hadde det offisielt vært 11 500 jøder i Dresden, i august 1941 var det kun omtrent 2 000 av dem igjen. "Fru Brendel" tok imot penger og matpakker for å formidle dette videre til dem som trengte det aller mest. Allan Hagedorff tilbød sin hjelp og ba sine slektninger i Danmark om å sende varme klær, og senere fikk han også hjelp fra venner og bekjente i Det tredje rike. Fremfor alt Fritz Hartmanns velstående familie i Düben bidro med det de kunne.¹²

Den norsk-fødte danske konsulen i Dresden skulle imidlertid ha avvist Hagedorffs forespørsel bryskt.

Til Leipzig

Siden en venninne en dag i begynnelsen av 1942 advarte Allan Hagedorff om at Gestapo hadde begynt å holde et øye med ham, reiste han omgående tilbake til Danmark for derifra å søke på en jobb i den prominente bokhandelen H.C. Hinrichs i Leipzig. Den saksiske bokhandlerbyen var jo enda nærmere Greppin enn Dresden, og i Greppin arbeidet ennå Fritz Hartmann. Om våren flyttet Hagedorff inn i en leilighet i Leipzigs Leplaystraße, og fra 28. august 1942 leide han to møblerte rom i en herskkelig bygård i Zentralstraße 4. Huset hadde vært nærmeste nabo til den store synagogen i Gottschedstraße som var blitt brent i rikspogromnatten november 1938. Husverten hans var kjøpmannen Victor Kempf og hans kone, en søster av den da allerede avdøde kulturhistorikeren Oswald Spengler (1880–1936). Spengler var mannen bak det kulturpessimistiske verket *Vesterlandets undergang*, og etter først å ha vist sympatier for nazistene, hadde han distansert seg mer og mer fra dem. Hans plutselige død i 1936 ga næring til rykter om at han var blitt drept av representanter for det tyske NS-regimet, og ifølge Hagedorff kunne en søster av Oswald Spengler umulig være nazist.

I 1925 telte den Israelitiske Religionsmenigheten i Leipzig 12 954 medlemmer. Målt mot bybefolkningen for øvrig utgjorde jøder ikke mer enn 2 prosent av alle innbyggerne i Leipzig. Fram til 1939 minsket tallet dramatisk til 4 284 medlemmer, fremfor alt som følge av flukt og emigrasjon. Da annen verdenskrig brøt ut, var det i Leipzig 47 ”jødehus”. På grunn av de tiltakende deportasjonene ble også antallet ”jødehus” i byen redusert etter hvert. Sommeren 1942 var

det bare 19 av dem igjen, og et år senere var det knapt mer enn seks eller sju. Allan Hagedorff besøkte disse "jødehusene" regelmessig, slik han hadde gjort i Dresden, og han forsynte deres beboere med alt han kunne skaffe til veie. Dessuten sendte han nå pakker med klær og mat til fanger i Theresienstadt, Buchenwald og andre konsentrasjonsleirer, men kunne dertil bare benytte seg av jødiske avsenderadresser. Etter rådende lov i Det tredje rike kunne internerne jøder kun ta imot forsendelser fra andre jøder. Allan Hagedorff ba sine venner i "jødehusene" om lov til å bruke deres navn, og takket være svarkortene de mottok, fikk han vite hvem av dem han hadde sendt noe til, som fortsatt var i live.

"Herr Allan Sult Hagedorff"

Det var et postkort som gjorde at Allan Hagedorff utvidet sitt hjelpearbeid. Han fikk det i november 1943, og det var sendt av Ralph Oppenheim (1924–2008), en ung danske som han kjente i København.¹³ Oppenheim var som Hagedorff homoseksuell. Han overlevde holocaust, og etter krigen arbeidet han som journalist, oversetter og forfatter i Danmark.¹⁴ I slutten av 1943 var avsenderadressen hans ifølge Hagedorff Bergstraße 4, Theresienstadt.¹⁵ Den påtrykte teksten på kortet sa at Oppenheim hadde mottatt en pakke fra Hagedorff, men denne hadde aldri sendt ham noe. Dessuten visste ikke Hagedorff engang at Oppenheim var i Theresienstadt, for de danske jødernes deportasjon fra oktober 1943 hadde han ikke hørt noe om ennå. Først senere fikk han vite at det da var tre transporter med 450 jøder fra Danmark, dvs. rundt ti prosent av den danske jødiske befolkningen, som var kommet til Theresienstadt. Det som imidlertid først og fremst fikk ham til å stusse, var at kortet var stilet til "Herr Allan Sult Hagedorff". SS-kommandanturen i Theresienstadt, som

hadde ansvar for postforbindelsen fra og til gettoen, hadde tydeligvis oversett eller ikke visst hva det danske ordet ”sult” betød. Men for Hagedorff var budskapet ikke til å misforstå, og han satte igang med forsendelsesaksjonen sin.

Den 3. desember 1943 var Allan Hagedorff invitert til noen venner i Bitterfeld, og den invitasjonen reddet hans liv. For akkurat den natten ble huset i Zentralstraße hvor han bodde, truffet av en flybombe og totalt ødelagt. Alle som hadde oppholdt seg i de øvre etasjene, omkom under angrepet. Fra nå av bodde Hagedorff også helt offisielt hos sin venn Fritz Hartmann i Bitterfelder Straße 2 i Greppin. Sammen tok de to mennene seg av kinoen, og i tillegg til filmvisninger inviterte de til konserter og kabaretforestillinger. Av Gestapo ble de aldri besværet, for Frieda Liesche, som arbeidet som kassererske for Fritz Hartmann, spilte fra tid til annen rollen som nær venninne. For familien Hartmann skulle dessuten Fritz Hartmanns homoseksualitet og forholdet til Hagedorff aldri ha vært noe stort tema. I allfall Fritz’ mor aksepterte Allan Hagedorff som ”svigersønn” fra første stund av.

”Jødehuset” i Walter-Blümel-Straße

Kort etter bombenatten i desember 1943 besøkte Allan Hagedorff ”jødehusene” i Leipzig igjen, og her fikk han vite at den tidligere forlagsdirektøren dr. Max Heinemann (1886–1944) hadde mistet sin ”ariske” kone.¹⁶ Heinemann selv hadde brukket begge armene under forsøket på å redde kona si ut av husruinene. Siden han som jøde ikke kunne bli behandlet på et tysk sykehus, hadde to nabokoner fraktet ham til et annet ”jødehus” i Leipzig, hvor et ”blandingsektepar” tok seg av den sårede. Dette var Heinrich og Johanna Rosenthal. De bodde i menighetshuset til den Israelitiske Religionsmenigheten

i Walter-Blümel-Straße 10 (i dag Löhstraße). Når og hvordan Allan Hagedorff og Max Heinemann ble kjent med hverandre, er ikke dokumentert. Da Hagedorff flyttet til Leipzig, var ikke Heinemann daglig leder av bokhandelen Dietrich'sche Verlagsbuchhandlung mer. Fra januar 1942 var han forpliktet til tvangsarbeid på forskjellige kirkegårder i byen. Lenge skulle han ikke bli hos ekteparet Rosenthal. Bare et par dager senere ble han transportert til det eneste jødiske sykehuset som fortsatt var i drift i datidens Tyskland. Det lå i Schulstraße i Berlin-Wedding og var selv blitt til en ghetto. Her besøkte Allan Hagedorff Heinemann en siste gang rundt årsskiftet 1943/1944. Den syke ble deportert fra sykehuset til Auschwitz 22. april 1944. Ikke en gang en beinamputasjon som legene hadde foretatt på ham uten at den ser ut til å ha vært medisinsk nødvendig, kunne beskytte ham fra deportasjonen og døden.

Det var tilfeldig at Fritz Hartmann kjente Johanna Rosenthal (1903–1972) fra barndommens dager. Hun var født i Düben som Johanna Ihlow, og Allan Hagedorff ble venn med henne og hennes mann. Heinrich Rosenthal (1886–1969) var sønn av en rabbiner i Budsín (i dag Budzyn i Polen). Av yrke var han boktrykker, men i likhet med Max Heinemann var også han tvangsarbeider nå – på en losseplass utenfor Leipzig. Ifølge Allan Hagedorff hadde Heinrich Rosenthal vært fange i konsentrasjonsleiren Buchenwald i 1938, men var blitt løslatt igjen, og sammen med sin kone bodde han i et enkelt rom i Walter-Blümel-Straße 10. Gjennom ekteparet kom Hagedorff i kontakt med andre beboere av huset og deres venner: den tidligere komponisten og professoren for musikk ”Frank”, elektrikeren Alfred Muscatblatt (1885–1948) og tekstilforhandleren Moses Fisch (1883–1955). De var blant dem som Hagedorff hjalp fram til krigens slutt. I forhold til minst en av disse synes det imidlertid som om Hagedorffs erindring har spilt ham et puss. Richard Frank

(1870–1960), som hadde vært fabrikkier før krigen, hørte riktignok i mai 1945 til de 16 jødene i Leipzig som hadde overlevd forfølgelsen og deportasjonene, men han hadde aldri vært profesjonell musiker. Muligvis forvekslet Allan Hagedorff ham med komponisten Barnett Licht (1874–1951) som i likhet med Frank bodde i ”jødehuset” i Walter-Blümel-Straße. Også i forbindelse med andre navn og deres bærere synes Allan Hagedorff fra tid til annen å ha tatt feil. Således nevner han et ektepar Hahn. Fram til i dag har det ikke lyktes å finne ut hvem dette ekteparet skulle ha vært. De to ekteparene ved navn Hahn som bodde i Walter-Blümel-Straße led en annen, om enn ikke direkte lykkeligere skjebne, enn den Hagedorff beskrev.

Mer enn 100 pakker

Hjelpearbeidet for fanger i Theresienstadt og Buchenwald organiserte Allan Hagedorff nå fra Greppin. Han skaffet pølse fra en slakter i Bitterfeld, et ektepar han kjente hadde en klesbutikk og herifra fikk han klær. Dessuten klarte han fra tid til annen å oppdrive såpe, gulrøtter og roesirup (en type pålegg). Handlerne visste sannsynligvis ikke til hvilket formål han ervervet varene. Flere andre var imidlertid satt inn i situasjonen, blant dem Fritz Hartmanns mor, de to kvinnene Irma og Marion (etternavn ukjent) og i minst ett tilfelle ungarenen Gabor Orban (1915–2002) som Allan Hagedorff var venn med.¹⁷ Orban var på den tiden ballettdanser ved operahuset i Leipzig, og det er mulig at også han var homoseksuell. Fram til i dag har det imidlertid ikke lyktes å få bekreftet dette. Etter Hagedorffs notater var i tillegg politipresidenten Wilhelm von Grolmann (1894–1985) orientert om hans aktiviteter, iallfall rundt 8. april 1945. En felles venninne, den norskfødte ”Valborg von F.”, hadde fortalt Grolmann om Hagedorffs hjelpearbeid og bedt ham om støtte. Dessverre er

også opplysningene om "Valborg von F." i Hagedorffs papirer så ufullstendige at det ikke kan sies hvem hun egentlig var.¹⁸

Etter eget utsagn sendte Allan Hagedorff i tidens løp langt mer enn 100 pakker til fanger i Theresienstadt og andre leirer. På grunn av den dårlige forsynings situasjonen i Tyskland ble imidlertid pakke-ene mindre og mindre fra gang til gang. Et problem var selve forsendelsesaksjonen. Fra det lille postkontoret i Greppin kunne han ikke sende så mange pakker med fremmede avsenderadresser uten å vekke oppsikt, og derfor dro han ofte til Leipzig med en koffert i hånden som var full av småpakker. Her gikk han på forskjellige postkontorer for å poste dem. Etterpå oppsøkte han vennene i "jødehusene" for å høre om de formentlige avsendere der hadde fått mot-takelsesbekreftelser for tidligere sendte pakker. Av sikkerhetshensyn ødela han disse kortene selv under krigen.

Ytterligere forsøk på å hjelpe

I slutten av 1944 forsøkte Allan Hagedorff også å skaffe internerte jøder i Theresienstadt en utreisemulighet til det nøytrale Sverige. Dertil formidlet Heinrich Kretzschmar ham en samtale i den svenske ambassaden, som etter bombeangrepene på Berlin fra 22. november 1943 var flyttet til Altdöbern i Niederlausitz, tolv mil sørøst for den tyske rikshovedstaden. Legasjonssekretæren Torsten Björck (*1915), som hadde arbeidet ved den svenske ambassaden i Berlin siden 1942, ga Hagedorff over 20 bekreftelser til slutt. De var utstedt i Berlin, 14. november 1944. Ifølge bekreftelsene forelå det svenske innreise- og oppholdstillatelser for de navngitte fangene. Kort tid senere tok Hagedorff papirene med til Wien hvor han oppsøkte en advokat som etter sigende skulle ha maktet å befri andre fanger fra tyske konsentrasjonsleirer tidligere. Denne advokaten klarte imidlertid aldri

å hjelpe de fangene Allan Hagedorff engasjerte seg i.¹⁹ Hagedorff unnlot ikke å nevne at advokaten ikke desto mindre tok imot ”en betydelig sum penge” for oppdraget.²⁰

Bare et par uker før Tysklands betingelsesløse kapitulasjon ble Allan Hagedorff overrasket av en flyalarm da han var underveis i Bitterfeld for å kjøpe tobakk.²¹ I bunkeren hvor han søkte ly, oppdaget han en kvinne på rundt 30 år som satt i et mørkt hjørne. Hun var kledd i en stripet fangedrakt og hadde en davidstjerne sydd på brystet. Etter to timer kunne de forlate bunkeren, og Hagedorff bestemte seg straks for å ta den skrekkslagne og utsultede kvinnen med seg hjem hvor hun kunne gjemme seg til krigens slutt. Han fikk vite at hun het Rosa August, var polsk og kom fra Warszawa hvor hun hadde arbeidet som hattemakerske. Med seg hadde hun et utskrivelsesdokument fra konsentrasjonsleiren Ravensbrück ni mil nord for Berlin. Men uansett hvor mye Allan Hagedorff spurte, så tiet Rosa August om sitt fangenskap i kvinneleiren der. Det eneste hun ga uttrykk for var at hun hadde vært innom flere leirer før hun så endelig havnet i Ravensbrück. Senere fant Hagedorff ut at hun var en av de 1 000 kvinnene som var blitt løslatt fra Ravensbrück etter hemmelige forhandlinger mellom den svenske presidenten for World Jewish Congress Norbert Masur (1901–1971) og Heinrich Himmler. Disse forhandlingene fant sted på godset Hartzwalde i Brandenburg 21. april 1945. Da var Leipzig allerede inntatt av amerikanerne, og i nærheten av byen Torgau ved Elbe sto amerikanske og sovjetiske tropper overfor hverandre.²²

Hvordan Rosa August klarte seg fra Ravensbrück til Bitterfeld, en strekning på over 200 km, i fangedrakt er uklart. I arkivet til den tidligere konsentrasjonsleiren er navnet hennes ikke dokumentert. Men dette vil ikke si så mye, for databanken over fanger der ble i de siste krigsdagene ødelagt av SS, og som følge av dette er kildema-

terialeet i dag spinkelt. I Greppin fikk Rosa August overnatte i suff-lørkassen i kinoen som ikke ble brukt lenger på grunn av at fronten rykket nærmere. Et par uker etter krigens slutt fikk hun tilbud om å forlate Tyskland med en Røde Kors-transport. Hagedorff og Hartmann fikk senere nyss om at hun kom seg til Israel, men hvordan det gikk med henne der, fikk de aldri vite noe om.²³

Farlig liv

Allan Hagedorff har selv fortalt hvor farlig hans engasjement for forfulgte og internerte medmennesker under annen verdenskrig var. Mottakelseskortene fra Theresienstadt og andre leirer brakte ham mang en gang i livsfare. En gang hadde han glemt lommeboka med kortene i en hotelloobby etter at han hadde brukt telefonen der, men fikk hentet den bare et par minutter senere uten at noen av de hotellansatte hadde åpnet den. En annen gang byttet han sin egen stresskoffert med kofferten til en medpassasjer på et mørkelagt og overfylt tog fra Leipzig til Bitterfeld. Heldigvis fant han et telefonnummer i kofferten, og da han fikk tilbake sin egen koffert senere på kvelden, hevdet den andre mannen at han ikke hadde sett i den. Enda farligere var en situasjon Allan Hagedorff havnet i i Berlin i november 1944. På vei fra den svenske ambassaden til Hotel Eden i Budapester StraÙe måtte han bytte tog på stasjonen FriedrichstraÙe. I veska hadde han de 21 bekreftelsene legasjonssekretæren Torsten Björck hadde gitt ham. Plutselig lød det alarmsignal om at det var razzia. I siste liten lyktes Hagedorff i å komme seg ut fra stasjonsområdet. Det smalt skudd, men han ble ikke såret og kunne redde seg. Den "mystiske Inga" var derimot ikke så heldig som Hagedorff. Før høsten 1944 stilte hun ofte opp med mat og penger i "jødehusene" i Leipzig, men hadde alltid vært obs på å holde familienavnet hem-

melig. Allan Hagedorff beskrev henne som et ”veldig nervøst, nesten eksaltert menneske”. I slutten av 1944 falt hun i hendene på en gestapist. Hennes foreldre skulle ha funnet en av byens beste forsvarere, og man ble enig om å forklare hennes ”jødehjelp” for å være en følge av hennes nedbrutte nervesystem. Det kom til en frifinnelse – og en innleggelse på en nerveklinikk i Thüringen. Bare få måneder senere fikk familien tilsendt en urne med meddelelsen om at ”Inga” var dødd av hjertesvikt.²⁴

Men også som homoseksuell levde Hagedorff farlig. Fram til krigens slutt var han flere ganger innom Berlin. I forbindelse med et opphold i byen besøkte han et av de homoseksuelles og kunstneres møtesteder som fortsatt fantes i den tyske rikshovedstaden: Barths Bierstuben i Fasanenstraße 70 (Charlottenburg). Her ville han nesten ha havnet i Gestapos klør siden en ung ukjent mann gjorde tilnærmelser til ham. Men i siste liten advarte vertinnen Marion Barth Hagedorff diskret og oppfordret ham til å forlate baren uten å vekke oppsikt.²⁵ For Leipzig nevnte ikke Hagedorff i sine erindringer noen møtesteder for homoseksuelle. Men tilsynelatende hadde han her kontakt med den senere kjente homoseksuelle forfatteren Rolf Italiaander (1913–1991) som ble født i Leipzig og hadde vært en tidligere elsker av en av vennene til Hagedorff og Hartmann i byen. Italiaanders far var før krigen Fritz Hartmanns skredder i Leipzig.

Etterkrigstiden

Etter annen verdenskrig fungerte Allan Hagedorff tre kvart år som dansk konsul i Leipzig og ble dermed etterfølgeren til advokaten Rittmeister Jay, som ifølge Hagedorff hadde vært overbevist nazist. Nå fikk han et bevis fra den Israelitiske Religionsmenigheten i Leipzig som sa at han i flere år hadde vært medlem i en ”illegal, antinasjo-

nalsosialistisk organisasjon som beskjeftiget seg med hjelpearbeider for politiske og semitiske fanger" under krigen.²⁶ Beviset var utstedt av Richard Frank som Hagedorff kjente fra det tidligere "jødehuset" i Walter-Blümel-Straße og som nå var medlem av menighetsstyret. Beviset er oppsiktsvekkende og reiser en del spørsmål. Det foreligger bare i form av en fotokopi, og originalen ser ut til å ha gått tapt. Liknende bevis for andre "jødehjelpere" fra Leipzig er ikke kjent, og i arkivet til den Israelitiske Religionsmenigheten er det ikke engang belegg for de brukte ovale stemplene. Dessuten er språkbruken problematisk. Uttrykket "semittiske fanger" har fram til i dag aldri blitt brukt av tysktalende jødiske forfulgte og overlevende av holocaust. Ifølge Hagedorffs senere utsagn var i tillegg påstanden om en antinasjonalsosialistisk organisasjon ikke sann.

I den første etterkrigstiden drev Allan Hagedorff og Fritz Hartmann to kinoer i Greppin og Düben. Her arrangerte de også kunstneriske programmer med så kjente musikere, sangere og skuespillere som Grete Weiser, Victor de Kowa, Edith Schollwer og Ida Wuest. Den senere DDR-showmasteren Heinz Quermann (1921–2003) hevdet i sine erindringer fra 1992: "Ingen storby i øst eller vest hadde råd til stjerneprogram som Greppin, forstaden til Bitterfeld."²⁷ Men da alle kinoene i den sovjetiske sektoren ble likvidert av myndighetene, flyttet Hagedorff og Hartmann til Vest-Berlin hvor de åpnet en kino i bydelen Kreuzberg i juni 1948. Omtrent et år senere fikk Hagedorff i tillegg en stilling som daglig leder ved kinoen Filmbühne am Steinplatz i Berlin-Charlottenburg. Denne kinoen ble åpnet som første filmkunstteater i Berlin med daglig skiftende program i mars 1950, og den utviklet seg snart til Tysklands ledende programkino.

Enda sterkere gjorde imidlertid Hagedorff og Hartmann seg bemerket i Vest-Berlins kulturliv ved at de drev kunstnerrestauranten Quartier Bohème ved Kurfürstendamm. Denne restauranten eksis-

terte fra 1951 til 1954, og her fant utstillinger med berømte kunstnere som George Grosz, Rolf Nesch og den homoseksuelle fotografen Herbert Tobias (1924–1982) sted. Her sto også kunstnere som Klaus Kinski, Olga Rinnebach, Brigitte Mira og Robert T. Odeman på scenen, og her vanket internasjonale stjerner som den sveitsiske klovn Grock, den norske kunsthøperen Sonja Henie samt de franske skuespillerne Maurice Chevalier og Jean Marais når de var i ”frontbyen” Berlin. Flere ganger ble det skandale, spesielt i forbindelse med den senere verdensberømte skuespilleren Klaus Kinski. En gang smuglet han inn et lydbånd med ”music concrète” og antiamerikanske tekster, en annen gang ørefiket han den unge Barbara Pleyer, ”fredsengelen fra Helsinki”, hvorpå det kom til et reall slagsmål. Men siden forretningen ikke utviklet seg som det skulle, forlot Hagedorff og Hartmann Berlin og flyttet til Amsterdam i 1955. Etter et lengre opphold der grunnla de et hotellpensjonat i København. Allan Hagedorff var dets offisielle bestyrer, mens Fritz Hartmann hjalp ham, og selv om han som tysk statsborger aldri fikk noen langvarig oppholdstillatelse i Danmark, skulle han alltid ha likt seg i sitt nye ”hjemland”. ”Ich bin ein in Sachsen geborener Däne,” pleide han ifølge Hagedorff å si.²⁸

Litt kjapt og lett vint

Opplysningene til Allan Hagedorff om det senere samlivet med Fritz Hartmann er forbausende få. Og flere ganger kan de virke sterkt forenklet. Ifølge Hagedorff møtte Fritz Hartmann som tysker bare ”ganske sporadisk” uvennlighet i Danmark. Av samboerens danske venner ble han vennlig mottatt, for: ”Alle vidste, at som homofil kunne han umuligst have været nazist.”²⁹ Men Fritz Hartmann gikk neppe rundt i 50- og 60-tallets Danmark og fortalte hvor han enn

kunne at han var homoseksuell, for ikke å minne på at det til tross for forfølgelsen også fantes homoseksuelle sympatisører med og representanter for naziregimet. Det er dessuten uklart hvor mye "den vanlige danske" i de første tiårene etter krigen visste om de homoseksuelles forfølgelse i Det tredje rike. Her må iallfall den seiglivede forestillingen nevnes om at det var en sammenheng mellom den tyske nasjonalsosialismen og nettopp homoseksualitet. Amerikaneren Dennis Altman konstaterte så sent som i 1983 "a widespread belief that there was a link between the Nazis and homosexuality"³⁰, en tro som ikke minst den tyskspråklige eksilpressen på 30-tallet samt Wilhelm Reichs og Erich Fromms fascisme-analyser la et grunnlag for. Også den tyskspråklige Sex-Pol-gruppen som reorganiserte seg i Danmark i 1933 betraktet de tyske nasjonalsosialistenes antihomoseksualitet i kjølvannet av den såkalte Röhm-affæren som "hykleri" og "propaganda".³¹

Med hensyn til situasjonen for homoseksuelle i sitt hjemland på 50-tallet snakket dansken Helmer Fogedgaard (1907–2002) senere generelt om sterke puritanske krefter, hykleri, bornerthet og en livsfiendtlig innstilling: "Ikke mindst lovgivningen, som jo altid er bagefter, afspejler hykleriet og de anti-seksuelles magt."³² Sitatet refererer til tiden før "den grimme lov" ble innført i 1961. Ifølge innskjerpelsen av straffelovens § 225 ble den seksuelle lavalderen for homoseksuelle i Danmark i praksis satt opp fra 18 til 21 år, mens den for heteroseksuelle (15 år) ble bibeholdt.³³ Hagedorffs påstand om at krigen var "ved at være glemt" midt på 50-tallet da de to vennene kom nordover, er også lite troverdig.³⁴ To skjønnlitterære verker fra de siste årene og den enorme oppmerksomheten de har fått, lar Hagedorffs knappe uttalelser om Fritz Hartmanns livssituasjon i Danmark se ut som litt kjappe og lettvinde: Knud Romers *Den som blinker er bange for døden* fra 2006 som tematiserer danskenes "tys-

kerhat” i etterkrigstiden, og Jonathan Littells *Les Bienveillantes* fra samme år som dyrker forestillingen om den homoseksuelle nasjonalsosialisten.

Men det er ikke bare i forbindelse med Fritz Hartmann at Allan Hagedorff uttaler seg litt flåsete om homoseksualitet og nasjonalsosialisme. De to fenomenene var for ham rett og slett uforenlige. Han kunne nevne ”en usædvanlig flot tysk officer” i det okkuperte Danmark som hadde tilbrakt en natt sammen med den homoseksuelle danske motedesigneren Holger Blom (1905–1965). Ifølge Hagedorff var en ting sikkert: ”Den officer var ikke nazist. Jøder og homofile kunne ikke være nazister, forfulgte som de allerede var.”³⁵ Utsagnet leder også blikket hen mot alle de personene som Hagedorff ble kjent med i Tyskland og som av forskjellige grunner ”umulig” kunne ha vært nasjonalsosialister. Om overbeviste nazister skrev Hagedorff videre at de var utrolig dumme: ”Bare man gikk med en kvinne i hånden en gang imellem, var det nok til at overbevise dem om, at man ikke var homofil.”³⁶ Hadde det bare vært så enkelt, kunne mang en homoseksuell i Det tredje rike vært spart for mye. Men til Hagedorffs forsvar må det sies at han nevnte ”de tragiske historier” også. Innehaveren av et motehus i Dresden skulle for eksempel ha begått selvmord i begynnelsen av 40-åra da han ble innkalt til byretten og tiltalt for usedelighet. Han åpnet for gassen, og da postbudet ringte på døren neste morgen, ble dørklokkas gnist årsak til en eksplosjon som ødela hele bygningen. Avisene skrev om ulykken og karakteriserte den avdøde moteskaperen som en ”håpløs egoist”.³⁷

Møtet med Stefan Katz

Allan Hagedorff var en kulturpersonlighet av første rang. Etter Asta Nielsens død i 1972 ble han hennes kunstneriske eksekutor og enda

senere manager for ”Olsen-banden” i DDR. Alt i alt publiserte han fire bøker med tekster om ”die Asta” eller skrev etterord til disse og arrangerte utstillinger om henne. De ble vist i byer som København, Flensburg og Firenze. Men han sto også ansvarlig for en dansk kulturuke i den vest-tyske byen Ludwigshafen. I 1992 og 1995 arrangerte han kunstutstillinger med verker av forskjellige nordiske kunstnere i Vest-Berlin. Overhodet holdt han hele sitt liv kontakten med tyskere og Tyskland. Han var venn med ballettdirektøren Gert Reinholm (1923–2005) og forfatteren Edgar Hilsenrath (*1926) i Vest-Berlin og TV-showmasteren Heinz Quermann i Øst-Berlin. Blant hans venner var den tysk-jødiske skuespilleren Lotti Huber (1912–1998) og den tyske motstandskvinnen Maria Gräfin von Maltzan (1909–1997), som begge var bosatt i Vest-Berlin. Og Allan Hagedorff mistet heller ikke Leipzig og omegn ut av syne i sine senere år. Da muren i Berlin falt i november 1989, reiste han til Leipzig og deltok i en mandagsdemonstrasjon – gående på krykker på grunn av en hofteoperasjon som like før var blitt nødvendig.

Allan Hagedorffs engasjement for forfulgte jøder under annen verdenskrig har aldri vært noe tema i faglitteraturen, og hans navn dukker ikke opp i noen av de internasjonale publikasjonene om emnet. På 1980-tallet skrev han riktignok noen artikler om livssituasjonen til jøder i ”blandingskteskap” i Nazi-Tyskland. Disse kom på trykk i avisen *Politiken*.³⁸ Han opptrådte også i kringkastingen og besøkte danske gymnas hvor han berettet om sine erfaringer fra 30- og 40-åra for ungdommer i ellefte og tolvte klasse. Men da f.eks. den tysk-amerikanske publisisten Kurt Grossmann (1897–1972), tidligere president for den venstreliberale pasifistiske tyske Liga for menneskerettigheter, skrev sin oppsiktsvekkende bok *Die unbesungenen Helden* i 1957, visste han ingenting om Hagedorffs innsats. Boka hans var et første framstøt for å minne om såkalte ”enkle mennesk-

er” i Det tredje rike som uselvisk ytet hjelp og støtte til sine forfulgte medmennesker. I 1968 tok Allan Hagedorff kontakt med Grossmann og sendte ham en fotokopi av beviset som den Israelitiske Religionsmenigheten i Leipzig hadde gitt ham. Han besøkte Grossmann flere ganger i New York mellom 1968 og 1971, en gang også sammen med Fritz Hartmann som han utga for å være ”en god tysk venn” som han var blitt kjent med ”gjennom jødiske kretser i Leipzig”.³⁹

I november 1991 tok han del i en tre dagers busstur til Auschwitz som ble gjennomført i regi av det sosialdemokratiske partiet (SPD) i delstaten Berlin. Slike turer hadde partiet gjennomført mer eller mindre årlig siden 1985. I 1991 var tilsammen 350 personer med. Blant de andre deltakerne var den tidligere regjerende borgermesteren i Vest-Berlin Walter Momper (*1945), ekteparet Roswitha og Wolfgang Völz (*1930), Günter Odeman-Nöhring (1933–2006) og den tidligere antikvitetshandleren Stefan Katz fra Berlin. Odeman-Nöhring hadde vært adoptivsonnen og samboeren til den homoseksuelle kabarettisten Robert T. Odeman (1904–1985) som allerede tidlig på 50-tallet hadde opptrådt i Hagedorffs og Hartmanns kunstnerrestaurant Quartier Bohème i Vest-Berlin. Gjennom ham var Hagedorff også blitt venner med ekteparet Völz.

På turen kom det til en minneverdig hendelse. Da Stefan Katz (1922–1998) studerte listen med de andre medpassasjerenes navn og snublet over navnet Hagedorff, fikk han tårer i øynene. Som ung mann hadde han vært internert i leirene Auschwitz Monowitz, Laurahütte og Buchenwald. En dag i 1944 mottok han en pakke som inneholdt varme sokker. Det skulle ha vært de fineste sokkene han noensinne hadde eid, sa han senere. Avsenderen var hans tante Johanna Rosenthal i Leipzig. Da han etter krigens slutt besøkte henne og ville takke for gaven, fikk han vite at hun som beboer av ”jødehuset” i Walter-Blümel-Straße under krigen ikke hadde hatt mulighet

til å sende ham noe som helst. Den sanne giveren av sokkene var en danske: Allan Hagedorff. Over 45 år senere skulle de to mennene møtes for første gang i livet. Siden utviklet de et nært vennskap. Tilfeldigvis skulle det vise seg at også Stefan Katz var homoseksuell.

Ikke noe undergrunnsnettverk

Allan Hagedorff har selv sagt om sitt engasjement at han aldri hadde vært noen ”Florence Nightingale”. Han betegnet seg selv som sin mors sønn som var vokst opp med hennes sans for rettferdighet. Det som var drivkraften, var ønsket om ”at genere systemet”. I sin erindringsbok skrev han: ”At leve hele sit liv uden at gøre gavn, det må være forfærdeligt, men når jeg ser i bakspejlet, ser jeg ikke mig selv arbejde ud fra lutter menneskevenlighed. Jeg var ung og dristig. Jeg nød at gøre den form for modstand, jeg var skåret fra at gøre på andre områder. Jeg kunne jo ikke stille mig op på torvet og sige min mening om Hitler, hvor gerne jeg end ville.”⁴⁰ Slik fremstår hans engasjement som resultat av en generell antinazistisk innstilling. I et intervju med avisen *Politiken* nektet han senere at han i sin tid i Tyskland hadde omgang med et undergrunnsnettverk: ”Nej, der var ikke noget, der lignede et netværk – det var for farligt. Og jøder og homofile havde ingen specielle kontakter i Nazityskland, selv om begge grupper var forfulgte. Og jeg havde ikke ret mange homofile venner i Tyskland. Men hvis jeg henvendte mig til én, ville han altid hjælpe – ud fra en følelse af at vi var i samme båd.”⁴¹

I erindringsboka hevder han at han tilhørte ”en lille kreds, som arbejdede sammen om at hjelpe nødstedte jøder, og jeg kendte efterhånden mange mennesker, jeg kunne bede om hjælp.”⁴² Alle disse døde før Hagedorff. Det er derfor også mer eller mindre uklart hvem som egentlig visste noe om hans engasjement i Det tredje rike. Blant

dem var tydeligvis Hagedorffs kjæreste Fritz Hartmann, hans tidligere arbeidskollega Heinrich Kretzschmar og deres nærmeste. Når det gjelder forhandlerne Hagedorff kjøpte varene fra, er det ikke mulig å si om at de næret en mistanke om at Hagedorff ikke ervervet dem til egen bruk. De fleste av fangene som mottok hans pakker, ante sikkert ikke en gang hvem de kom fra, og om noen av de overlevende fikk greie på det i etterkrigstiden, er ikke dokumentert. Møtet mellom Allan Hagedorff og Stefan Katz er derfor det nærmeste vi kommer en bekreftelse på at Hagedorffs påstander om sitt engasjement under krigen er sanne.

At Ralph Oppenheim og Stefan Katz er to homoseksuelle menn blant dem som mottok hans pakker, er sannsynligvis bare en tilfældighet, for ingenting tyder på at drivkraften for Hagedorffs engasjement nettopp var et ønske om å hjelpe homoseksuelle i fangenskap. Hans egen homoseksualitet skulle jo etter egne ord aldri ha vært noe større problem for ham, og både av hans egen og av Fritz Hartmanns mor (begge fedrene døde tidlig) ser den ut til å ha blitt akseptert. Hagedorffs stilling som ”kvartjøde” kan like så godt ha motivert ham til å ”genere systemet” som hans mors ”sosiale fornemmelse”.

Uselvisk nestekjærlighet i kampen mot barbariet

Dessverre er det også uklart hvor mange av de sendte pakkene som egentlig nådde fram til sine mottakere. Allan Hagedorff har selv snakket om over 100 forsendelser. Uavhengige belegg for dette finnes ikke. Den tyske publisisten Eugen Kogon (1903–1987), som hadde vært fange i konsentrasjonsleiren Buchenwald i hele seks år siden september 1939, skrev i sin bok SS-staten fra 1974 at SS i Buchenwald beriket seg hemningsløst på de pakker med mat som fangenes slektninger og venner eller Røde Kors hadde sendt til leiren. SS-Ober-

scharführer Brettschneider skulle for eksempel minst to ganger ukenlig ha sendt ekspresspakker med en vekt på over 15 kg hver til sin kone utenfor leiren. I august 1944 ble alle innsendte pakker til fanger beslaglagt for et tidsrom på snaue to uker. Alle stjålne ting som flesk, pølser, hermetikk, egg og sigaretter ble delt ut blant SS, og opp til 6 000 Røde Kors-pakker gikk "tapt" da.⁴³

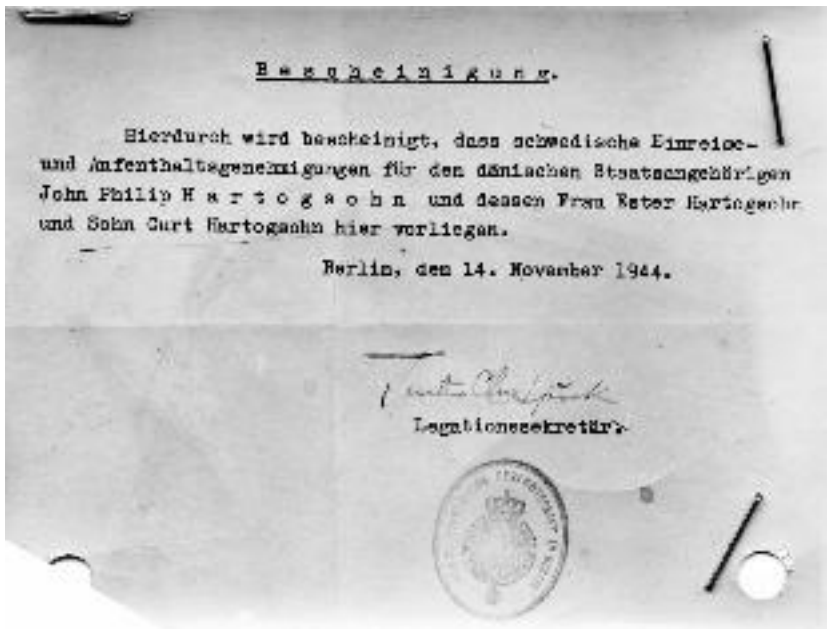
I Theresienstadt var situasjonen trolig ikke bedre. Fra september 1942 hadde fanger i gettoen lov til å ta imot pakker med såkalte "kjærlighetsgaver". Det var pakker med en vekt på opptil 2 kg. I en turnus på en til tre måneder hadde fangene lov til å gjøre oppmerksom på at de hadde mottatt sånne pakker ved å sende svarkort. Etter fangenes utsagn kom bare de færreste forsendelser fram til dem. Fra januar 1943 var det mulig å sende pakker med en vekt på opptil 20 kg til Theresienstadt, men fortsatt nådde de færreste pakkene sine tiltenkte mottakere. Pakkene som kom fram, kunne være skadet eller var bare fylt med en del av sitt opprinnelige innhold. Forbudte varer som kaffe og sjokolade ble alltid konfiskert, andre ting ble stjålet. Årsrapporten for 1944 oppfører det ekstremt høye tall på 530 811 mottatte pakker. Samme året skulle det ha kommet 197 112 postkort inn i leiren, mens det ble hevdet at 191 631 kort ble sendt fra leiren. Sannsynligvis er disse tallene altfor høye. Den jødiske selvforvaltningen i Theresienstadt snakket for eksempel om 1 068 pakker for februar 1945, et tall som synes realistisk.⁴⁴ Men selv om pakkene ofte forsvant og de få som kom fram, ikke kunne forbedre situasjonen i gettoen betydelig, betydde gavene unektelig svært mye for fangene.

Allan Hagedorff døde 26. november 2007 på Ærø, hvor han hadde bodd de siste årene av sitt liv. Hans erindringer lar en del spørsmål ubesvart, og det er historikerne som nå må gjøre sin plikt. Enkelte av Hagedorffs mer generelle påstander om homoseksualitet og nasjonalsosialistene virker flåsete og lettvinne, men så langt det har vært

mulig, har de aller fleste opplysninger om de mer personlige forholdene hans i Det tredje rike latt seg bekrefte til nå. Det er derfor en gevinst og en utfordring for forskningen at Hagedorffs bok har kommet ut.⁴⁵ En meget jødevenlig ung dansker er et sterkt vitnesbyrd om hvordan et menneske i Det tredje rike kunne gå sin vei uten å la seg ”krøke” av de rådende forhold og uten å bli medskyldig i nazistenes uhyrlige forbrytelser mot menneskeligheten. Hagedorffs livshistorie er et markant vitnesbyrd om uselvisk nestekjærlighet i kampen mot barbariet, en kamp som kunne kjempes med relativt enkle midler. Som Stefan Katz’ eksempel viser, kunne allerede et par varme sokker bety så uendelig mye. Men Allan Hagedorffs beretning gjør også klart hvor livsfarlig innsatsen for de forfulgte var. At den ”mystiske Inga” døde av hjertesvikt i en klinikk, er etter alt vi vet om nazistenes framgangsmåte og metoder, lite sannsynlig.

I begynnelsen av 50-tallet drev Allan Hagedorff og Fritz Hartmann kunstnerrestauranten *Quartier Bohème* ved Kurfürstendamm i Vest-Berlin. Da var byen langt fra kommet seg etter krigen. Copyright: Fra Allan Hagedorffs private eie.

En av de tyskspråklige bekreftelsene Allan Hagedorff fikk av den svenske legasjonsekretæren Torsten Björk i november 1944. Ifølge bekreftelsene forelå det svenske innreise- og oppholdstillatelser for de navngitte personene som var internert i Theresienstadt. Copyright: Fra Allan Hagedorffs private eie.

Allan Hagedorff (til venstre) og hans tyske venn Fritz Hartmann på sykkeltur i nærheten av Leipzig. Bildet er fra tidlig på 40-tallet. Copyright: Fra Allan Hagedorffs private eie.

Allan Hagedorff poserer for fotoalbumet sammen med ekteparet Roswitha og Wolfgang Völz, Breslau november 1991. Copyright: I privat eie (Roswitha Völz), Berlin.

Stefan Katz (til venstre, med rødt skjerf) i samtale med den tyske forfatteren Rolf Hochhuth (i midten). Bildet ble tatt i Auschwitz i november 1991. Copyright: Roswitha Völz, Berlin.

Slutnoter

1. Klemperer, Victor: Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten. Tagebücher 1933–1945. Utgitt av Walter Nowojski. Berlin, Aufbau-Verlag 1995. Der det ikke er angitt noe annet, er alle oversettelsene til norsk i denne artikkelen av meg.

2. Klemperer 1995: 629.

3. Den foreliggende artikkelen følger stort sett skildringen i Hagedorffs erindringsbok som kom ut under tittelen: En meget jødevenlig ung dansker. Erindringer fra Nazityskland. Allan O. Hagedorff fortæller til Else Cornelius. København, Gyldendal 2004. Men i flere henseender utfyller min presentasjon Hagedorffs bok fordi jeg i stor grad har brukt det tyskspråklige originalmanuskriptet som lå til grunn for hans bok, samt forskjellige opplysninger Allan Hagedorff selv forsynte meg med under samtaler fra mai til august 2007. I tillegg gir artikkelen min flere informasjoner som ikke er med i Hagedorffs bok, fremfor alt om de mennesker han i sin tid i Tyskland hadde kontakt med.

4. Det er påfallende at Allan Hagedorff ikke kommenterer morens skjebne under annen verdenskrig i det hele tatt. Hun var ”halvjøde” i det okkuperte Danmark. Men han nevner ikke engang hennes fødsels- eller dødsår heller, så det kan virke som om forholdet mellom sønn og mor ikke var det aller beste.

5. Hagedorff 2004: 23.

6. Jfr. Hagedorff 2004: 78. Når det gjelder bruken av § 175 i Tyskland fra 1871 til våre dager, se Hoffschildt, Rainer: ”140 000 Verurteilungen nach ‘§ 175’ ”, i: Invertito. Jahrbuch für die Geschichte der Homosexualitäten (2002) 4: 140–149.

7. Hirschfeld, Magnus: Det tredje Køn (Oplysning Nr. 4). København, Foreningen for sexuel Oplysning 1928. Dansk utgave av opplysningsskriften til det vitenskapelig-humanitære komité Was soll das Volk vom dritten Geschlecht wissen? (Leipzig, Verlag Max Spohr) fra 1901. I 1920 utkom det i København en annen oversettelse, en svensk-dansk publikasjon Nystrøm, Anton: Om Homosexualitet og Hermafroditisme – Belysning af misforståede Eksistenser, gjenutgitt 1932 med nøyaktig samme hovedtittel som Hirschfelds brosjyre: Det tredje Køn. Homosexu-

alitetens Hemmelighed (Den forseglede Serie Nr. 5).

8. Det kan nesten se ut som om Allan Hagedorff en eller annen gang i sitt liv hadde beskjeftiget seg med Magnus Hirschfeld eller iallfall hans biografi. Bokhandelen Hinrichs, hvor Hagedorff arbeidet i begynnelsen av 1940-åra, kalte han i bakspeilet feilaktig for "Hirschfeld". Godset Hartzwalde, hvor Norbert Masur og Heinrich Himmler forhandlet i 1945, heter hos ham "Hatzfeld". Dette er navnet på den bygningen i Berlin hvor Magnus Hirschfeld etablerte sitt berømte Institutt for seksualvitenskap i 1919.

9. Ifølge Hagedorff var det steder som Café Nick, Rydbergs Kælder, Restaurant München og Bellevue Bar. Jfr. Hagedorff 2004: 42

10. I 1940 opererte denne kirurgen Hagedorffs utstikkende ører, og to år senere fikset han Hagedorffs "semittiske nese" da denne var begynt å bli et problem for ham, som Hagedorff selv skrev i sitt originalmanuskript. Denne opplysningen er en av mange som ikke kom med i Hagedorffs bok.

11. Etter annen verdenskrig ledet Heinrich Kretzschmar forlaget Birkhäuser i den vest-tyske byen Stuttgart. Forlaget eksisterte fra 1950 til 1985. Hagedorff og Kretzschmar opprettholdt den vennskapelige kontakten til Kretzschmars død i 1990.

12. Fritz Hartmanns mor var bilforhandler i Düben. Familiefirmaet, som siden farens død het Gebrüder Hartmann, hadde også et reservedelslager, en bensintank og en kjøreskole med opptil 25 ansatte. Før han ble kinoeier, arbeidet også Fritz Hartmann sammen med sine to brødre i dette firmaet.

13. Det er uklart hvorfor Allan Hagedorff ikke omtaler Ralph Oppenheim i sin erindringsbok i det hele tatt. I originalmanuskriptet nevner han navnet, men enkelte ganger omtaler han familien hans også som "familie Grünwald". Oppenheim har selv skrevet en roman der han bearbeidet sine erfaringer fra Theresienstadt. Romanens hovedperson er den danske jødinnen Marianne Petit, som ble deportert fra Danmark i oktober 1943. Etter at hun og hennes pårørende ble erklært for "prominente", er hennes nye adresse Berggasse 4 i Theresienstadt. Hun forteller at pakkene med mat fra utenfor leiren etter hvert utgjør hovedernæringen for henne og hennes familie. Oppenheim, Ralph: Det skulle så være. Dagbog fra Theresien-

stadt. København, Carit Andersens Forlag, 1966. Boka kom ut for første gang i 1945.

14. Den danske forfatteren Morten Brask (*1970) publiserte i 2007 romanen Havet i Theresienstadt og knyttet dette til en takk til Ralph Oppenheim. Etter eget utsagn forteller imidlertid ikke Brask bok Oppenheims historie, men er ren fiksjon. Skriftlig meddelelse til forfatteren av Morten Brask fra 15.2.2009.

15. Her foreligger det en feil. Gaten i Theresienstadt het i virkeligheten Berggasse.

16. For ytterligere opplysninger om Max Heinemanns liv og skjebne se Kowalzik, Barbara: "Zwei Leipziger Buchhändler und Verleger", i: Leipziger Kalender. Leipziger Universitäts-Verlag 2005/2006: 223–253.

17. Gabor Orban var orientert om Hagedorffs hjelpearbeid ifølge dennes dagboknotat fra 14.12.1944.

18. I sitt manuskript omtalte Allan Hagedorff henne vekselvis som "Valborg von F." og "Valborg Edelmann", tilsynelatende for å anonymisere henne. Hun skulle ha vært født Hovind, bodde sommeren 1946 ennå i Christianstraße i Leipzig og hadde en datter ved navn Ingeborg.

19. Det eneste Hagedorff opplyste om advokaten var at han het "baron Rieger" og at han arbeidet sammen med en venn som het "greve Tinti". Det er derfor ikke kjent hvem disse var og hvor seriøse de var.

20. Hagedorff 2004: 107.

21. Ifølge Hagedorffs dagboknotat var det den 24.4.1945.

22. Amerikanske tropper inntok Leipzig fra 18. til 20. april 1945. Amerikanerne arresterte den tidligere bykommandanten generalmajor Ziegesar, som overga Leipzig formelt med et kapitulasjonsdokument 20. april. Ved Torgau møttes amerikanske og sovjetiske tropper 25. april 1945.

23. Et spor til Rosa August kan eventuelt Internationaler Suchdienst (ITS, International Tracing Service) i den tyske byen Bad Arolsen levere. Dens gamle arkiv med et navnekartotek på 17,5 millioner navn ble åpnet for historikere i november 2007.

24. Muligens var klinikken hvor "Inga" døde, sanatoriet i Stadtroda hvor det

vilkårlig ble drept pasienter under annen verdenskrig. Siden ikke fornavnet nødvendigvis må være ekte, har det fram til i dag ikke vært mulig å oppklare ”Ingas” sanne identitet.

25. Jfr. Hagedorff 2004: 82. Barths Bierstuben var et populært møtested for homoseksuelle i Berlin fra før 1933 og fram til 1965. Etter krigen kunne ekteparet Barth fortsette bedriften, nå også uten å legge skjul på at deres bar var et samlingssted for homoseksuelle. Jfr. Pretzel, Andreas og Gabriele Roßbach (utg.): ”Wegen der zu erwartenden hohen Strafe”: Homosexuellenverfolgung in Berlin 1933–1945. Berlin, Verlag Rosa Winkel 2000: 313.

26. Jfr. Hagedorff 2004: 146.

27. Quermann, Heinz: Ihr Heinz, der Quermann. Meine bunten Erinnerungen. Frankfurt/Main; Berlin, Ullstein 1992: 163.

28. Hagedorff 2004: 168.

29. Hagedorff 2004: 167.

30. Altman, Dennis: The homosexualization of America. Boston, Beacon Press 1983: 112.

31. Sex-Pol-Praxis. ”Wie sollen wir zur Frage der Homosexualität in der SA Stellung nehmen?” i: Zeitschrift für politische Psychologie und Sexualökonomie 1934, 3/4: 271–272.

32. Axgil, Axel og Helmer Fogedgaard: Homofile kampår. Bøsseliv gjennom tideene. Rudkøbing, Grafolio 1985: 85.

33. For en nærmere redegjørelse for de danske lovbestemmelsene med hensyn til homoseksualiteten jfr. Rosen, Wilhelm von: Denmark 1866–1976. ”From sodomy to modernity”, i: Rydström, Jens og Kati Mustola (utg.): Criminally queer: Homosexuality and criminal law in Scandinavia 1842–1999. Amsterdam, aksant 2007: 61–90, her: 75–77.

34. I originalmanuskriptet sitt skriver Hagedorff det stikk motsatte, her hevder han at besettelsestiden var langt fra glemmt.

35. Hagedorff 2004: 47.

36. Hagedorff 2004: 80.

37. Jfr. Hagedorff 2004: 82.

38. Også de tyske avisene *Stuttgarter Zeitung* og *Leipziger Volksblatt* skulle ha trykt en oversettelse av en artikkel av Hagedorff. Den handlet om en julekveld i et ”jødehus” i Leipzig.
39. Jfr. Kurt Richard Grossmann Papers, box 9, folder 28: korrespondanse med Allan O. Hagedorff 1968–1971. Hoover Institution Archives, Stanford, CA 94305–6010. Se her Hagedorffs brev fra 24.3.1971.
40. Hagedorff 2004: 96.
41. Tetzlaff, Marie: ”Boghandleren i Leipzig”, i: *Politiken* 22.08.2004.
42. Hagedorff 2004: 92.
43. Kogon, Eugen: *Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager* (23. opplag). München, Heyne 1991: 147.
44. Jfr. Tošnerová, Patricia: ”Die Postverbindung zwischen dem Protektorat und dem Ghetto Theresienstadt”, i: *Theresienstädter Studien und Dokumente*. Prag, Academia-Verlag 2001: 106-147.
45. Innskrenkende må det sies at det er flere feilaktige påstander og ufullstendige opplysninger i Hagedorffs erindringsbok som i andre memoarbøker også. Et mer kritisk, vitenskapelig lektorat hadde derfor vært ønskelig, spesielt når det gjelder tyske forhold.

Abstract

This article is a portrait of the Danish bookseller and restaurant owner Allan Hagedorff (1916–2007) who lived in Germany between 1937 and 1955. At first he worked in Dresden, then in Leipzig and lastly in West Berlin. He and his German friend and companion Fritz Hartmann (1909–1977) were never prosecuted by the Nazis though especially Allan Hagedorff led a dangerous life – both as a homosexual and as an illegal, active “helper of Jews” up to 1945. In the years of World War II Hagedorff not only supported several inhabitants of the so-called “Jew houses” in Leipzig, he also sent over 100 parcels of food and clothes to Jewish prisoners in Theresienstadt and other German concentration camps. Here he had to use other sender addresses than his own because in Nazi Germany Jewish prisoners were only allowed to receive post from other Jews. Among those who got parcels from him were at least two homosexual men, but it seems that Hagedorffs motivation for his social work was not to help homosexual internees. In his memoirs he described himself as no “Florence Nightingale”, but as his “mother’s son” who had grown up with her social sense of justice. Though he later denied being a part of an “underground network”, several homosexual men in Nazi Germany were involved in his relief actions.

RAIMUND WOLFERT (mag.art., født 1963) har studert nordisk ved universitetene i Bonn, Oslo og Berlin. Han arbeider som lærer i Berlin og har skrevet en rekke artikler for forskjellige tidsskrifter og bøker, fremfor alt om temaer i forbindelse med nordisk-tysk kulturkontakt og homoseksualitetens historie. Utgiver av boka “Alles nur Kunst?” – Knut Hamsun zwischen Ästhetik und Politik (1999) og medlem av forskningsgruppen i Magnus-Hirschfeld-

Gesellschaft i Berlin. I *lambda nordica* har han tatt opp forholdet mellom Herman Bang og Max Eisfeld (3-4, 1998) og Eric Thorsells forbindelser til Berlin (4, 2000). I august utkommer hans bok "Gegen Einsamkeit und ‚Einsiedelei‘". Die Geschichte der Internationalen Homophilen Welt-Organisation på forlaget Männerschwarm i Hamburg. Boka følger utstillingen under samme tittel som åpnes på Schwules Museum Berlin 30. september 2009.